

Kodifikatorski rad

Valtazara Bogišića i Jovana Hadžića

MIROSLAV Đ. ĐORĐEVIĆ

I

Prelaz iz osamnaestog u devetnaesti vek predstavlja značajnu prekretnicu u novijoj istoriji evropskih naroda. Dolazi do buržoaskih revolucija, društvenih previranja koja dovode do prekida dotadašnjih aristokratsko-feudalnih odnosa i uspostavljanja jedne nove društvene realnosti čiji će se odjek ubrzo javiti u i pravu. Ideja prirodnog prava kao nečeg što je univerzalno i nepromenjivo, a sa sobom nosi ideje slobode i jednakosti, bila je ideološko oružje u rukama buržoazije u borbi protiv njenih neprijatelja. Paralelno sa ekspanzijom novih vrednosti i jačanja buržoazije osnažili su se i kapitalistički odnosi čijem su daljem jačanju počeli smetati relikti feudalnog pravnog i tržišnog partikularizma. Sve navedeno je utrlo put prvim velikim kodifikacijama građanskog prava koje su „trebale da potisnu rasepkano feudalno pravo, sastavljeno iz lokalnih pravnih običaja, arhaične ostatke 'tamne prošlosti', jedno *ius asinium* (magareće pravo), naspram jednog prava razuma.“¹ Ideja o potrebi kodifikovanja prava ubrzo se nezaustavljivo počela širiti i u društvima koja nisu poput Francuske u krvi raščistila sa apsolutizmom vladara. Uopšte, zavisno od konkretne države preovlađivao je jedan od dva osnovna motiva za donošenje ovakvih kodifikacija: ekonomski ili politički.

Devetnaesti vek su tako obeležile velike kodifikacije: Napoleonov Code Civil iz 1804, Austrijski građanski zakonik (AGZ) iz 1811. i na samom kraju veka Nemački građanski zakonik iz 1896. Na našim prostorima smo pak imali dve

1 *Dragoljub Stojanović/Oliver Antić, Uvod u građansko pravo, 2004, 41.*

kodifikacije: Srpski građanski zakonik iz 1844.² i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru iz 1888.³ Značaj ovih dveju kodifikacija je višestruk, kako za razvoj našeg prava, tako i za pravnu istoriju uopšte. Naime, Srpski građanski zakonik (SGZ) je jedna od prvih građanskih kodifikacija u Evropi, što je pogotovo značajno ukoliko se izuzmu *ad verbum* prevodi uticajnog Code Civila kakvih je bilo više. Nešto mlađi Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru (OIZ) je pak bio i ostao izuzetno cenjen širom Evrope i sveta zbog kvaliteta i originalnosti svojih pravnih rešenja, prelepog jezika kojim je napisan i fantastične *sui generis* sistematike. Nastanak ova dva zakonika, njihovi tvorci, uzori i rešenja, kao i njihovi rezultati i doktrinarna ocena su različiti, ali ih je u pogledu važnja zadesila ista sudbina: Zakon o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila i za vreme neprijateljske okupacije (donet 25. oktobra 1946) koji ih stavlja van snage.⁴

II

Ambijent koji je prethodio donošenju ovih zakonika bio je donekle sličan, uprkos značajnoj vremenskoj distanci od četrdeset i četiri godine između njihovih donošenja. Kako se građanske kodifikacije javljaju tek pošto se kapitalistički odnosi u društvu dovoljno razviju, tako je bilo neophodno da ova dva društva prethodno sazre, prevashodno u proizvodnoj sferi. Kao neke odlike srpskog i crnogorskog društva sa početka XIX veka moglo bi se navesti odsustvo jasno formirane buržoaske klase, nepismenost i narodna neprosvećenost, zastareo način državne uprave, a u Crnoj Gori i plemenski partikularizam. Vremenom dolazi do

2 Ovaj zakonik je donet pod imenom „Građanski zakonik za Knjaževstvo Srbiju“, a kako se kasnije menjala država u kojoj je važio, kao i jezik kojim se u njoj pisalo (ovde se na prvom mestu misli na pobedu Vukove reforme), tako se menjao njegov naziv. Tako smo imali „Građanski zakonik za Kraljevinu Srbiju“, a u nešto novije vreme i nazive „Srpski građanski zakonik“ (koji danas prevladava), odnosno „Srbijanski građanski zakonik“ (sreće se tek ponegde, npr. u delu *Borislava Blagojevića*, Uticaj Francuskog građanskog zakonika na Srbijanski građanski zakonik, 1940, 484–505). Čini se da bi upotreba prideva „srbijanski“ imala više opravdanja, jer bi se na taj način posebno ukazivalo da Zakonik „nije važio za Srbe“, već za teritoriju tadašnje države Srbije. Drugim rečima, ukazalo bi se na to da ogroman deo srpskog naroda tada nije bio obuhvaćen granicama srpske države. Iako bi ovo, čini se, bilo posebno zgodno sa razumevanje tadašnje društveno-političke situacije na ovim prostorima, a pogotovo težnje za ujedinjenjem, od ovog termina se danas polako odustaje, jer je on poprimio u međuvremenu gotovo pejorativan prizvuk. Tako se i mi opredeljujemo za naziv „Srpski građanski zakonik“, iako bi onaj drugi možda imao više istorijskog i političkog opravdanja.

3 Izvorno se zvao „Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru“.

4 Preciznije rečeno, zakonici su formalno prestali da važi malo pre toga, 3. februara 1945. odlukom AVNOJ-a broj 132, koja ukida zakon, ali dozvoljava primenu njegovih pravnih pravila „ako nisu u suprotnosti sa tekovinama narodnooslobodilačke borbe“. Ipak, definitivno, zakonsko ukidanje Srpskog građanskog zakonika i Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru sprovedeno je pomenutim zakonom iz 1946, koji takođe ostavlja mogućnost primene njihovih pravnih pravila u slučaju pravne praznine, pod uslovom da norma nije „u suprotnosti sa pozitivnim propisima i načelima ustavnog poretka FNRJ i njenih republika“.

jačanja nacionalne svesti, težnje za oslobođenjem i međunarodnim priznanjem, kao i definitivnim raskidom sa ostacima feudalnog uređenja.

Posle prohujalih ustanaka 1804. i 1815. Srbija se dvadesetih godina XIX veka počela polako politički i ekonomski stabilizovati, da bi se tridesetih godina tog veka (posle hatišerifa iz 1830. kojim je Srbima jemčena sloboda trgovine) počeo formirati sloj bogatih trgovaca, kojima je nedovoljna pravna sigurnost usled odsustva građanske kodifikacije ugrožavala dalju trgovinu i bogaćenje. Ta novostvorena buržoazija vršila je jak pritisak na kneza Miloša Obrenovića kako bi se pristupilo kodifikovanju prava i ustavom ograničila njegova apsolutistička vladavina. Takođe su i neke strane sile imale interes da se Miloševa vlada omeđi zakonima, pa su tako pritiskale i mešale se u posao oko kodifikacije građanskog prava,⁵ kao i u donošenje dva ustava, Sretenjskog iz 1835. (čije su donošenje velike sile sprečile) i tzv. Turskog ustava iz 1838. godine. Suočen pretežno sa unutrašnjim političkim pritiscima i ekonomskim nužnostima, knez Miloš je sazvao „zakonodatelnu“ komisiju.

U Crnoj Gori su se pak mnogobrojne reforme odigrale sredinom XIX veka, kada je došlo i do, kako se to u literaturi često ističe, „otvaranja ka Evropi“. Iako sve do Berlinskog kongresa 1878. godine Crna Gora nije bila formalno priznata kao nezavisna država, dolazi do приметnog razvoja, osnivanja novog gradskog naselja Danilovgrada, jačanja veza sa Srbijom, rešavanja pograničnih pitanja sa Turskom (1859/1860), kao i otvaranja novih škola, osnivanja časopisa...⁶ Tada važeći Zakonik kneza Danila iz 1855. sve više nije odgovarao razvijenim društvenim odnosima Crne Gore. Ovaj zakonik, iako nikada nije formalno ukinut, u velikom delu je ukinula praksa koja se razvijala na bazi običaja.⁷ Sve ovo iznedrilo je potrebu za novom pravnom regulativom. Za vreme vlade kneza, (od 1910. godine-kralja) Nikole I Petrovića, država u spoljnoj politici počinje jasno zauzimati novi pravac. Iako je knez vaspitavan u Parizu i u početku svoje vladavine se trudio da svoju državu približi Francuskoj, on vremenom sve više naginje ka Rusiji, pogotovo po povratku iz posete ruskom caru 1868/1869. Ovakva politika i težnja ka Rusiji imala je, pokazaće se, veliki značaj za donošenje Opšteg

5 Tu se pre svega misli na uplitanje Austrije, koja je čak po nekim autorima imala i uticaj na odbijanje predloga po francuskom modelu zakonodatelne komisije, a samim time i na konačni ishod Srpskog građanskog zakonika – *Obren Stanković/Vladimir Vodinelić*, Uvod u građansko pravo, 2004, 30.

Ipak se čini da iako je ovo verovatno tačno, gotovo je sigurno da bi i bez takvog urgiranja Miloš odustao od predloga po francuskom modelu, jer za njega slikovito kaže: „Sa početka i kojekako, ali posle je sve gore i gore, da ja ne znam ili su ti ljudi, koji su te zakone pisali bili pijani, ili sasvim ljudi“ – citirano prema *Slobodan Jovanović*, Jovan Hadžić, u knjizi Političke i pravne rasprave, 1908, 72. No, izvesno je da je na Hadžića docnije tokom rada uticao Meternih preko konzula Mihanovića, o čemu će više reći biti kasnije.

6 *Miloš Luković*, Bogišićev zakonik, priprema i jezičko oblikovanje, 2009, 65.

7 *Niko Martinović*, Povodom jubileja Opšteg imovinskog zakonika Crne Gore (1888–1968), Pravni zbornik (Titograd) 3/1969, 13.

imovinskog zakonika, jer su upravo iz Rusije stizali signali kako bi takav jedan kodeks u Crnoj Gori bio poželjan. Sa druge strane, „nema sumnje da je knjaz želeo da se afirmiše u očima evropskih sila, posebno Rusije, čiju je naklonost konačno stekao“.⁸ Kako je o tome ubrzo odlučeno, opet na nagovor ruskih vlasti, izbor je pao na Bogišića, koji je u to vreme bio profesor Novorosijskog Univerziteta u Odesi. O tome koliki je uticaj i zalaganje ruskih vlasti za ovaj poduhvat bilo govori i činjenica da je za sve vreme rada na Opštem imovinskom zakoniku Bogišić dobijao platu i izdržavanje od ruskih vlasti.⁹ Iako su određene unutrašnje društvene snage¹⁰ nesumnjivo imale uticaj na odluku kneza Nikole da se ovakav jedan zakonik sačini, ipak su, čini se, u slučaju Crne Gore, a za razliku od Srbije, preovladali spoljni faktori da do kodifikacije dođe. Primetna je i razlika sa kojom su vladari pristupili ovom poslu: dok je sa jedne strane knez Miloš nevoljno prihvatio kodifikaciju, sa druge strane je knez Nikola entuzijastično pristupio ovom poslu.¹¹ Važno je i istaći da je tokom petnaestogodišnjeg rada na Zakoniku i ekonomska neophodnost za takvim aktom bivala sve veća, pogotovo posle Berlinskog kongresa 1878. godine. To se vidi i iz promulgacionog akta kneza Nikole.¹²

III

Rad na kodifikaciji u Srbiji formalno je počeo osnivanjem „zakonodatelne komisije“ 1829, ali kako do 1836. nije bilo nikakvih rezultata Miloš je rešio da poveri zadatak nekom drugom. Uopšte, obrazovno-naučna situacija i u Srbiji i u Crnoj Gori bila je jako loša. Škole su bile tek u nastanku, a kako Bogišić kaže: „Pravnika koji za granicom svršišu stručne nauke, mogu se još danas na prste

8 *Miloš Luković*, Bogišićev zakonik (fn. 6), 67.

9 O čemu govori i sam knjaz Nikola u promulgaciji zakonika iz 1888: „... a to je moguće bilo samo zato: što je Prejasna Imperatorska Kruna bracke Nam velike Rusije, u vazdašnjoj blagonaklonosti svojoj prema Crne Gore, izvolela preuzeti za ovaj cilj nužne znatne troškove...“

10 Kao unutrašnje činioce podrazumevamo i one koji su dolazili iz drugih srpskih teritorija: Kneževine Srbije, kao i srpske Vojvodine, tada u sastavu Austro-Ugarske. Ovde se pre svega misli na uticaje iz krugova Ujedinjene omladine srpske, čiji je članovi bili i knez Nikola I Petrović i Valtazar Bogišić.

11 Više o ovome: *Aleksandar Molnar*, Socijalna misao u pozadini kodifikacija Jovana Hadžića i Valtazara Bogišića, in: *Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika*, 1996, 152.

12 U kome on između ostalog kaže: „... Pošto se poslednji rat (...) svrši mirom koji Crnoj Gori donese, uza znatno proširenje granica, i konačno opšte priznanje njene samostalnosti (...) uvjereni budući da ništa tako ne unapređuje pravilan razvitak naroda i država, da im ništa tako ne utvrđuje blagostanje, kako dobro uređeno, svud i za svakog jednako pravosuđe, nadosmo se pobudeni da, u zakonotvornoj radnji Našoj, obratimo posebnu pažnju pravosudnoj struci. Kako se pak u novije vrijeme, hvala Svevišnjemu, znatno uveličala trgovina i promet narodni, u granici i izvan nje, biva da se već stade živo osećati potreba pisanih zakona koji se tiču prostranog kruga imovinskih poslova i prilika...“

izbrojati.“ U takvoj situaciji knez Miloš i knez Nikola nisu imali izbora, no da se okrenu našim učenim ljudima u inostranstvu. Tako se Miloš 1836. godine obratio Austriji, sa molbom da dozvoli prelazak u Srbiju somborskom pravniku i književniku Jovanu Hadžiću, senatoru Novog Sada, a knez Nikola 1872. ruskom caru Aleksandru II sa molbom da dozvoli prelazak u Crnu Goru Valtazaru Bogišiću, profesoru Pravnog fakulteta u Odesi.

Jovan Hadžić i Valtazar Bogišić su se po svom dotadašnjem delu i interesovanjima značajno razlikovali, što će ostaviti traga i u njihovom pristupu kodifikaciji. Iako je posao koji je pred njima stajao bio donekle sličan, njihovi kodeksi će biti ogledalo kako njihovog različitog doktrinarnog stremjenja, drugačijeg obrazovanja, ali isto i jednog objektivnog činioca: različitog vremenskog trenutka u kome su stvarali (razlike od skoro pola veka). Obojici je zajednička osobita svestranost. Tako je Hadžić bio pravnik, ustavopisac (zapravo je on napisao tzv. Turski ustav iz 1838. godine¹³), pisac poezije (pod pseudonimom Miloš Svetić), filolog, političar i istoričar, osnivač i prvi predsednik Matice srpske...

Bogišić je pak bio do te mere uspešan na brojnim poljima da se u literaturi vode ozbiljne polemike o tome kojoj grani nauke je ovaj izuzetni čovek najviše doprineo.¹⁴ Da li je on pretežno bio pravnik, etnolog, filolog, sociolog, pravni istoričar? Bogišić je imao dva doktorata (prava i filologije) i treći počasni, a pored toga je bio i vrsni poliglota, te je zbog svega navedenog u našoj literaturi kao nijedan drugi naš pravnik često ocenjivan laskavim epitetom pravog erudite.¹⁵ Obojica su se školovali na poznatim evropskim univerzitetima: Hadžić u Pešti i Beču, a Bogišić u Beču, Berlinu, Minhenu i Parizu. Hadžić se posle sticanja zvanja „doktora svih prava“ vraća u Vojvodinu, dok Bogišić nastavlja da konstantno putuje i živi život na gotovo naučničko-nomadski način. Još pre nego što je postao profesor u Odesi, a potom došao u Crnu Goru da se posveti pisanju Zakonika, Bogišić je, čini se, daleko bolje imao prilike da upozna naučne krugove i teoretičare svoga vremena u odnosu na svog kolegu iz Srbije. On se tako više bavio naukom od Hadžića, bio je pripadnik istorijsko-pravne škole, o kojoj je dosta i pisao, a svoja viđenja njenih ideja se trudio da implementira u svoj Opšti imovinski zakonik. Bogišić se „otvoreno priznaje učenikom Puhte i Savinjija“¹⁶, ide njihovom linijom razmišljanja, ali ih ponekad i kritikuje. Podržava tezu Savinjija o „narodnom pravu“ kao izrazu „narodnog duha“ (*Völkrecht* i *Völkgeist*), pa se tako u radu rukovodi idejom da svaka zakonodavna aktivnost mora biti u kontaktu sa onim što je narod već primio i ozakonio (kroz običaje). Shvatanje da je svako pravo koje nije u dodiru sa narodnim duhom mrtvo slovo

13 Mada se javno ogorčeno žalio kako je pre usvajanja „njegov nacrt unakažen“ – *Miraš Kićović*, Jovan Hadžić (Miloš Svetić), 1930, 89.

14 Vidi kod *Pupovci*, Bogišić, život i delo, 2004, 75.

15 Tako na primer – Jevtić/ Popović, Narodna pravna istorija, 2003, 186.

16 *Rudolf Legradić*, Djelo i pogled na svijet Valtazara Bogišića, Istoriski zapisi 4–12/1952, 201.

na papiru, logično ima za posledicu negaciju mogućnosti recepcije, tj. nešto modernijim rečnikom rečeno – pravnog transplantovanja.¹⁷ Sa druge strane, takav pristup zahteva i podrobno izučavanje narodnih običaja, što je i bila jedna od Bogišićevih opsesija: čitav život je izučavao pravne običaje slovenskih i kavkaskih naroda i napisao je više dela o njima. Pored toga, u skladu sa istorijsko-pravnim shvatanjima,¹⁸ njegovo delo je obeležilo i izraženo slavenofilstvo kao i težnja za ujedinjenjem južnoslovenskih naroda, pa su tako posebno u fokusu njegovog interesovanja običaji i osobenosti prava južnoslovenskih naroda.¹⁹

Ovde se može zaključiti, kako dobro primećuje Niko Martinović, da su se „poklopile želje Valtazara Bogišića sa interesima spoljne politike Aleksandra II prema Crnoj Gori, i Crne Gore kao male zemlje koja je htela da živi u ruskoj interesnoj sferi. Posebno, poklopila su se intimna gledanja ondašnje slovenofilske uprave u Crnoj Gori sa slovenofilskom raspoloženjem i naučnim pogledima na običajno pravo Valtazara Bogišića.“²⁰ Posle svega navedenog, nije teško razumeti zašto Bogišić nije visoko mislio o Hadžićevom zakoniku, jer je celokupna koncepcija ovog zakonika bila drugačija.

IV

Hadžić je zajedno sa još jednim pozvanim vojvođanskim pravnikom, Vasilijem Lazarevićem (gradonačelnikom Zemuna, koji je trebalo da napiše zakonik kaznenog prava), 1837. godine doputovao u Srbiju, gde je od kneza Miloša dobio nalog da po ugledu na francusko pravo sačini građanski zakonik. Predočen mu je prevod Code Civil-a sačinjen od strane „zakonodatelne komisije“ predvođene Georgijem Zaharijadesom. Veoma loš kvalitet ovog prevoda,²¹ konstantno urgiranje Meterniha preko konzula Mihanovića da se odustane od francuskog modela, kao i bliskost austrijskog prava Hadžiću koji je bio „austrijski đak“, dovela je do promene osnovnog uzora za srpski kodeks. U pozadini insistiranja Austrije da dođe do promene uzora ležala je potreba za uništavanjem tj. sprečavanjem revolucionarnog francuskog duha u njenom susedstvu, kakav

17 Suprotno – *Watson*, Pravni transplantanti, 2000.

18 Logika istorijsko-pravne škole nalaže da se ona po prirodi stvari udopunjuje nacionalno-romantičarskim zanosom.

19 Bio je i član Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti koja je u to vreme propagirala panslavističke ideje, Srpske kraljevske akademije u Beogradu, kao i Ujedinjene omladine srpske (o ovome više: *Martinović*, Valtazar Bogišić i Ujedinjena omladina srpska, preštampano iz Zbornika Matice srpske – sveska 9 serije društvenih nauka). Osim toga, ovde valja napomenuti da je bio i dopisni član Akademije moralnih i političkih nauka u Parizu, što mu je iz naučnih pobuda jako godilo.

20 *Martinović*, Valtazar Bogišić, I – Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava, 1958, 57.

21 Članovi komisije nisu bili pravnici, a nisu ni dovoljno dobro poznavali nemački jezik sa koga su prevodili, pa je prevod vrveo od grešaka.

bi zakonik po ugledu na Code Civil, mislilo se, mogao da nosi sa sobom. To je verovatno bio takođe i još jedan instrument kontrole nad narastajućom slovenskom političkom ideologijom. Hadžić je pak, iako je nesporno bio odan austrijskom caru, bio i Srbin rodoljub, te mu je pobuda za prihvatanje austrijskog modela bila iskrena želja da „svom dragom narodu, za čiju je korist uvek isticao da živi, udari pravni poredak.“²²

Austrija je za Bogišića, sa druge strane, bila omražena monarhija, što je na kraju dovelo i do njegovog napuštanja iste i odlaska u Odesu na Novorosijski Univerzitet.²³ Ništa manje mrska nije mu bila ni ideja o „uzoru“ za pisanje kodeksa, pa je tako više puta Hadžića nazvao „kopistom“ i to ne kako bi omalovažavao njega i njegov SGZ, već da bi time još jednom skrenuo pažnju na „tuđ uzorak“²⁴ koji ga je posebno nervirao. Po njegovom shvatanju, pravo je zavisno od uslova života i opštih uslova određenog doba, od načina života jednog naroda, uslova privređivanja, kao i od geografske sredine, kulture i političkih prilika.²⁵ Kako bi zakonik bio po meri naroda, on je sve te osobine prvo želeo saznati.

Ideja o anketiranju, skupljanju podataka, posebno pravnih običaja i saznavanja pravnih specifičnosti društva, bila je prisutna i kod Bogišića i kod Hadžića, ali je realizovana sa različitim uspehom. Hadžić je prvobitno hteo da kodifikuje običaje i uspeo je da preko kneževih ljudi²⁶ prikupi kakvu-takvu građu, ali je posle proučavanja dobijenih materijala ostao nezadovoljan pravnom situacijom koju je u Srbiji zatekao.²⁷ Neki autori ističu da je deo razloga za odustanak od ozbiljnije kodifikacije običaja Hadžićev „kosmopolitizam (kao posledica prirodnopravnog usmerenja pravnog obrazovanja na tadašnjim austrijskim univerzitetima) zbog koga je trpeo kritike za neosećajnost prema narodnoj kulturi“.²⁸ Sa druge strane, za Bogišićev način rada je karakteristična njegova potreba da društvene pojave i društvene, odnosno pravne odnose prouči na licu mesta ili kako on to kaže: „avtopsijom“.²⁹ Uopšte, u svom radu on bi se analizi predao tek pošto bi sakupio pozamašan fundus činjenica i to neposredno, „sa izvora“. Zato je 1873. i 1874. na teritoriji Crne Gore, dela Hercegovine i severne Albanije sprovedena

22 *Miraš Kićović*, Jovan Hadžić (fn. 13), 82.

23 *Jelena Danilović*, predgovor Valtazar Bogišić – Izabrana dela i Opšti Imovinski zakonik za Crnu Goru, 1986, 10.

24 *Milisa Čizmović*, Sto pedeset godina Građanskog zakonika za Kneževinu Srbiju – osvrti Valtazara Bogišića na ovu kodifikaciju, u: Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika, 1996, 177.

25 *Jelena Danilović*, predgovor (fn. 24), 33.

26 Miloš mu nije dozvolio da neposredno prikuplja podatke, već isključivo preko njegovih ljudi.

27 Više o tome: *Miraš Kićović*, Jovan Hadžić (fn. 13), 83 i *M. Đorđević*, Pravni transplant i Srbijanski građanski zakonik iz 1844, Strani pravni život 1/2008, 69.

28 *Aleksandar Molnar*, Socijalna misao (fn. 11), 147–148.

29 *Jelena Danilović*, predgovor (fn. 24), 32.

opsežna anketa (imala je preko 2.000 pitanja³⁰) sa ciljem saznavanja pravnih običaja. Bogišić je i ranije istraživao običaje Slovena i napisao o njima nekoliko knjiga³¹. Takođe, on je neposredno pre dolaska u Crnu Goru posetio Beč, pa potom Veneciju kako bi vršio istraživanja, a 1874. posle završetka ankete odlazi u Pariz kako bi konsultovao bogate biblioteke i poznate naučnike, te analizirao i sistematizovao prikupljenu građu iz običajnog prava.³²

Ovakva opsežna anketa u potpunosti je odgovarala njegovom pravničkom rezonovanju i odnosu prema narodnom pravu.³³ Anketa je sprovedena, dakle, ne samo u Crnoj Gori, već i u Hercegovini i severnoj Albaniji i to sa, čini se, dvostrukim razlogom. Kao prvo, Bogišić je smatrao da pravo ne treba samo da bude u skladu sa duhom naroda već i, koliko je to moguće, da ne odudara previše od prava okolnih država. Drugi razlog je pak prozaičniji i više u skladu sa panslavističkim idejama i težnjom za ujedinjenjem, a ispravno ga primećuje Niko Martinović. Naime, kako je Crna Gora tog vremena bila teritorijalno vrlo mala i ostavljala mnoga plemena van granica države (pre svega delove Kuča i Vasojevića u severnoj Albaniji, tj. Turskoj, a Nikšić, Banjane i durmitorska plemena u Hercegovini) Bogišić je imajući veru u buduće ujedinjenje želeo da njegov Zakonik bude podjednako primenljiv i u ovim oblastima.³⁴

Pisanje i jednog i drugog zakonika nije teklo bez prekida. Hadžićev rad na Srpskom građanskom zakoniku u početku je tekao sporo, kako zbog pisanja Ustava iz 1838. godine, tako i zbog drugih njegovih poslova. On se konačno 1840. godine obavezuje Ustavobraniteljima da će građansku kodifikaciju završiti u roku od dve godine, što je i učinio sa svega nekoliko meseci zakašnjenja. Projekat je bio gotov i dat na ocenu knezu Aleksandru Karađorđeviću, a do obnarodovanja je došlo 25. marta 1844, posle godinu i po dana razmatranja i unošenja pojedinih izmena. Svakako da je pomenuto vremensko ograničenje od svega dve godine, na koje je Hadžić bio prinuđen da pristane, dalo svoj danak u kvalitetu Zakonika. Sa druge strane, Valtazar Bogišić je imao daleko povoljniju situaciju za rad. Ne samo što mu je knez Nikola pružao, kako bi se današnjim rečnikom reklo, bolju logistiku, već je imao pred sobom i daleko više vremena za rad – čitavih petnaest godina. No i ovo vreme je malo spram onog koje je utrošeno za stvaranje Austrijskog građanskog zakonika, na koji je od prvobitnog ukaza Marije Terezije potrošeno četrdesetak godina. Ne treba zaboraviti i da su na velikim kodifikacijama po pravilu radile čitave komisije, dok su i Bogišić i Hadžić radili sami. Bogišić je tokom svog rada na Zakoniku

30 Ibid., ali na str. 13.

31 Među najvažnije ovde spadaju „Pravni običaji u Slovena. Privatno pravo“ iz 1867, kao i „Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji u narodu živu“ iz 1866. godine.

32 *Surja Pupovci*, Valtazar Bogišić (fn. 14), 55–56

33 Više o ovome – *Mihajlo Konstantinović*, Ideje Valtazara Bogišića o narodnom i zakonskom pravu, *Anali PF Beograd* 3–4/1982.

34 *Niko Martinović*, (fn. 7), 6.

bio veoma dobro upoznat sa Hadžićevim delom, ali ga je slabo cenio i neretko kritikovao. Tako je on prilikom posete Beogradu 1875. godine, u koji je otišao kako bi se upoznao sa rezultatima primene SGZ-a (u nadi da će mu to pomoći u izradi njegovog Zakonika), bio veoma razočaran tada prikupljenom građom. To je u njemu pobudilo ideju, koju je prilikom posete i predložio, da se pristupi pisanju jedinstvenog zakonika za Srbiju i Crnu Goru. Smatrao je da bi zajednički građanski zakonik za Crnu Goru i Srbiju odgovarao političkim intencijama balkanskih Slovena onog vremena.³⁵ Međutim, sa druge strane nije naišao na razumevanje, pa je ta ideja, nažalost, propala.

V

Analiza i međusobno upoređivanje ova dva zakonika moglo bi imati gotovo neograničen broj stranica, ukoliko bi se pristupilo analizi pojedinačnih pravnih rešenja koja se u njima nalaze. Stoga smo se zadržali na nekim osnovnim njihovim odlikama, kao i pojedinim okolnostima donošenja koje su ih i oblikovale. Uostalom, nisu rešenja materijalnog prava ta koja su Opšti imovinski zakonik učinila toliko slavnim širom sveta, već su to, pre svega, način njegove izrade, originalna sistematika, prelep jezik kojim je napisan, kao i ličnost samog autora Valtazara Bogišića, erudite svetskog glasa. U skladu sa tim, kako je o nastanku ovih zakonika i njihovim tvorcima već bilo reči, sledeća tema koja se nameće u uporednoj analizi jeste sistematika.

Što se tiče sistematike Srpskog građanskog zakonika, on i tu ide za svojim uzorom – AGZ-om.³⁶ Hadžić usvaja njegovu tripartitnu sistematiku, koja vuče poreklo još iz rimskog prava, Gajevih i Justinijanovih Institucija.³⁷ Ovo nije čudno, jer je u vreme pisanja SGZ-a ovaj vid grupisanja materije bio uobičajen. Pandektistički metod razgraničavanja, nije u to vreme bio korišćen ni na jednom kodeksu – prvi će biti tek Nemački građanski zakonik iz 1900. godine. Tako se Srpski građanski zakonik, baš kao i AGZ, sastojao iz tri dela: I „o ličnim pravima“, II „o pravima stvarnim“ (u AGZ: „O pravu na stvarima“) i III „opredeljenja opšta za prava lična i stvarna“ (u AGZ: „O zajedničkim odredbama za lična prava i prava na stvari“).³⁸ Ovakva triparticija je bila i odlika prirodnopravnih škola pa je tako Bogišiću, kao pripadniku istorijsko-pravne škole dvostruko smetala.³⁹

35 Niko Martinović, (fn. 7), 6 i Miloš Luković, Bogišićev zakonik (fn. 6), 91.

36 O odnosu originalnog prava i pozajmljenog prava u SGZ, pravnim transplantima iz Code Civil i sl. Vidi – Miroslav Đordjević, Pravni transplanti (fn. 28), 62.

37 U rimskom pravu ova podela je glasila: *ius quod ad personas, res, actiones pertinet*.

38 SGZ, AGZ

39 U literaturi se sreće i ta misao o „dubokoj razlici u teorijskim opredeljenjima“. Tako je po Aleksandru Molnaru „Hadžić zastupao uglavnom konzistentne prirodnopravne stavove, uz veliko poštovanje prema romanističkom nasleđu, koje je temeljno izučavao (...) dok je Bogišić imao afinitete prema više teorijskih pravaca...“ gde autor misli pre svega na istorijskopravnu školu,

On je pak smatrao da je takvo „robovanje“ doktrinarnoj koncepciji koja vuče poreklo iz rimskog prava nešto što treba prevazići i krenuti originalnim putem. Tako je Bogišić posle višegodišnjeg istraživanja i sprovedenih anketa pravnih običaja južnoslovenskih naroda, stvorio svoju sui generis zakonsku sistematiku koju je u više svojih radova i teorijski razrađivao. Kako je u Crnoj Gori, Hercegovini i severnoj Albaniji živelo toliko različitih naroda, plemena sa različitim običajima, ukorenjenim tradicijama i tri različite vere, on je zaključio da će najteže biti kodifikovati pravo u sferi porodičnog prava, jer su tu razlike najveće. Kao pripadnik istorijskopravne škole, Bogišić je verovao da pravo treba da bude odraz narodnog duha, koji je međutim u određenim sferama života i prava u Crnoj Gori, čini se, bio nepomirljivo heterogen. Iz tog razloga, on zaključuje kako Crna Gora još uvek nije sazrela za kodifikaciju porodičnog prava i naslednog prava (za koje je verovao da je po prirodi stvari najbliže vezano sa njim), te se u svom radu na kodifikaciji ograničio samo na čisto imovinsko pravo, koje po njemu čine samo stvarno i obligaciono, ali ne i nasledno pravo – što predstavlja originalan stav za to vreme.⁴⁰ Nasledno pravo koje se do tada u tripartitnoj sistematici svrstavalo u „pravo na stvari“ sada ostaje van imovinskog prava, zbog, kako je Bogišić isticao, njegove neraskidive povezanosti i srodnosti sa porodičnim pravom.

U obličavanju svoje „dvodelne koncepcije građanskog prava“ (opšte imovinsko pravo naspram porodičnog i naslednog), on dakle ne polazi od tradicionalne triparticije, ali ni od pandektnog sistema sa kojim je imao prilike dobro se upoznati kako tokom studija u Nemačkoj, tako i uvidom u rad na Nemačkom građankom zakoniku – kapitalnom delu pandektne sistematike.⁴¹ On je prilikom sastavljanja Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru „bio pošao samostalnim putem, ne slijedeći sistematiku, pa ni principe i metode dotadašnjih kodifikacija građanskog prava... bazirajući se na običajnom pravu, izradio je moderan originalan i narodski zakonik“.⁴² Zakonik je tako podeljen na šest delova i to: I. Uvodna pravila i naređenja; II. prava stvarna; III. Različite vrste ugovora; IV. Ugovori uopšte i drugi izvori dugova; V. Imaonici (tj. lica, ili subjekti prava); VI. Objašnjenja, određenja, dopune.

“slavjanofilsku” teoriju, francuski pozitivizam i dr. – *Aleksandar Molnar*, Socijalna misao (fn. 11), 154. Ipak, iako ovo nikako nije netačno, treba imati u vidu da „duboka razlika u teorijskim opredeljenjima“ može postojati tek ukoliko su ona jasno formirana i iskazana što čini nam se nije slučaj sa obojicom autora koje ovde razmatramo. Naime, Bogišić je nesporno u više radova izlagao svoja teorijska shvatanja, dok se Hadžić njima manje bavio te je više stihijski, čini se, prihvatio prirodno pravna učenja zajedno sa uzorom za svoj Zakonik.

40 Kada je „čisto imovinsko pravo“ u pitanju on se bavio kodifikacijom opšteg imovinskog prava, „ostavljajući tako posebna imovinska prava da se kodifikuju kada društveni i ekonomski uslovi zemlje budu zahtijevali njihovu kodifikaciju (mjenično, čekovno i druga prava)“ – *Niko Martinović*, (fn. 7), 14.

41 O uvidu Bogišića u rad „Berlinske komisije“ više: *Niko Martinović*, Valtazar Bogišić – Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava, Istoriski institut Crne Gore, Cetinje, 1958. str. 218.

42 *Pupovci*, Valtazar Bogišić (fn. 14), 363.

Bogišićeva originalna sistematika je imala jakog odjeka u svetskim doktrinarnim krugovima i može se reći izvršila određeni uticaj na druge zakonike, pri čemu je posebno zanimljivo pomenuti građansku kodifikaciju Japana koja prihvata Bogišićevu dvodelnu koncepciju građanskog prava.⁴³ Ovakav pristup kodifikovanju u Crnoj Gori ostavio je sferu porodičnog i naslednog prava neregulisanu pisanim pravom, pa ona tako ostaje regulisana običajima. Bogišić ovo vidi kao nešto sasvim prirodno i upućuje tako kritiku na račun sveobuhvatnosti zapadnih kodifikacija: „U istoriji prava na Zapadu, XIX vek se time odlikuje, što je proizveo osobiti tip kodifikacije građanskog prava. Ta se osobitost ne tiče toliko sistema, koliko glavnog načela, na kome se zasniva kodifikatorski rad. Glavno je načelo ekskluzivnost. Što je izvan zakonika, ne može biti dobro, inače bi u zakoniku bilo. Očevidno, slika i prilika argumentacije kalifa Omara o Koranu. Kodifikatoru je najveće, najnemilije strašilo nepisano pravo, i sama misao da bi mu moglo ikakvu konkurenciju praviti, zgraža(va) ga.“⁴⁴

VI

Pored navedene Bogišićeve sui generis sistematike, još jedan veoma značajan aspekt u kome se ova dva zakonika razlikuju (a po čemu je OIZ posebno postao slavan), jeste metod kojim su se Hadžić i Bogišić služili. Metodu izlaganja, kao i zakonskoj terminologiji Bogišić je, za razliku od Hadžića, posvećivao posebnu pažnju.⁴⁵ Jelena Danilović lepo primećuje kako se Bogišić u izradi Zakonika trudi da zadovolji dve potrebe: „sa jedne strane (on) mora biti razumljiv i blizak narodu kome je namenjen, ne sme biti u suprotnosti sa pravnim shvatanjima, osećanjem pravde i pravičnosti koji žive u narodu, a sa druge, moraju se uvesti i nove ustanove koje treba da omogućе brži razvoj proizvodnih odnosa, razmene sa inostranstvom i koje bi značile modernizaciju crnogorskog prava.“⁴⁶ Pored navedenog, Bogišić se trudio da u radu pored navedenog primeni i „pravila moderne struke“⁴⁷. Zahtev da Zakonik „bude razumljiv i blizak narodu kome

43 Bogišić u svom delu ističe kako je njegov susret sa japanskim viceministrom finansija Macajomi-Macuratom u Parizu 1878. imao za posledicu da Japanski građanski kodeks iz 1896, koji je inače pisan po ugledu na nemačko pravo, prihvati njegovu (Bogišićevu) dvodelnu koncepciju građanskog prava i posebno uredi porodično i nasledno pravo. – *Valtazar Bogišić*, O položaju porodice i nasljedstva, u: Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru, 1986, 173. O Bogišiću i japanskoj komisiji takođe piše i *Niko Martinović*, Valtazar Bogišić (fn. 20), 217.

44 *Valtazar Bogišić*, (fn. 44), 148.

45 Neki Bogišićevi radovi koji se bave ovom tematikom: „Metod i sistem kodifikacije prava u Crnoj Gori“, „Tehnički termini u zakonodavstvu“, „Stručno nazivanje u zakonima – pismo prijatelju“, dosta reči o metodi ima i u delu „Povodom Crnogorskoga građanskog zakonika – pismo prijatelju“ i tako dalje.

46 *Jelena Danilović*, predgovor (fn. 24), 25.

47 Više o Bogišićevom metodi – *Živojin Perić*, Metod V. Bogišića kod izrade Imovinskog zakonika za Crnu Goru, Branič 1931, 83.

je namenjen“ Bogišić se veoma brižljivo trudio da ispuni u čemu je fantastično uspeo. Tako je taj, možemo slobodno reći „udžbenički“ karakter OIZ-a, nešto što se kod njega i dan danas ceni kao poseban kvalitet.⁴⁸ Ovo je Bogišić postigao korišćenjem induktivne metode, specifičnim tretiranjem pravne terminologije i uopšte izvanrednom upotrebom jezika, kao i posvećivanjem šestog dela Zakonika „objašnjenjima, određenjima i dopunama“. Induktivna metoda je podrazumevala takav raspored materije da se pojmovi „koji se ređe nahode u narodnom životu“ postave „poslije onijeh koji su češći kako bi ovi vodili ka drugima“. Isto tako je trebalo „učiniti, koliko je god moguće, da općenita pravila tj. apstraktna dođu poslije konkretnijih elemenata“.⁴⁹ Tako je recimo kod ugovorne materije u OIZ-u prvo izložen ugovor o kupoprodaji (za koji se pretpostavlja da je „običnom“ čoveku poznat) pa tek onda odredbe o ugovorima uopšte i slično. Što se pravne terminologije tiče i ovde se Bogišić trudio da Zakonik bude po meri običnog naroda. Kada je to fond reći dozvoljavao, uvek se trudio da iz narodnog jezika uzme termin za neki pojam, kada to nije bilo moguće, onda ih je pozajmljivao i na kraju, ukoliko je neophodno – i sam izmišljao.⁵⁰ Kako mu je anketa koju je sproveo pre početka rada na Zakoniku pokazala da se jedan isti pojam u različitim delovima Crne Gore često drugačije naziva, a takođe i iz razloga pojašnjenja, Bogišić neretko daje i po nekoliko sinonima za isti pojam. Uopšte, ceo njegov rad odiše težnjom da se Zakonik učini što razumljivim i prostom čoveku. Legradić tako ističe – „Najteži je posao svakako, stvaranje novih termina. Bogišić, stvarajući nove termine za zakonik, nije od toga zazirao da svoje nove kovanice provjeri u praksi ispitujući pojedince iz naroda kako shvataju i šta razumiju pod iznesenim terminom, nastojeći na taj način da za pravni pojam dobije izraz koji će biti najbliži narodnom shvatanju.“⁵¹

Ako se napravi paralela sa Srpskim građanskim zakonikom, ovo je možda i aspekt u kome je prevaga u kvalitetu OIZ-a najuočljivija. SGZ je prilično nerazumljiv zakon, pun grešaka i protivrečnosti, zbog kojih je dolazilo do teškoća u primeni. Dva su osnovna razloga za to. Kao prvo, ogroman deo Zakonika predstavlja prevod AGZ-a, a neretko su činjena skraćivanja, sažimanja i pojednostavljenja zbog kojih se izgubilo na jasnoći. Drugi razlog jeste sam Jovan Hadžić, koji se, kao što je već rečeno, izuzev pravom bavio i jezikom, u čemu je ostao zapamćen kao veliki protivnik Vukove reforme. SGZ je tako pisan nezgrapnim starim pravopisom, za razliku od OIZ, u kome primenu nalaze Vukova pravila. Pored toga, mada nije od odlučne važnosti, valja pomenuti i da se na više mesta u Zakoniku oseća i trag Hadžićevog školovanja i života u Austriji,

48 Ovaj „udžbenički karakter“ primećuje i Niko Martinović.

49 *Valtazar Bogišić*, Povodom Crnogorskoga građanskoga zakonika, u: Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru, 1986, 201.

50 Više o tome – *Jelena Danilović*, predgovor (fn. 14), 23.

51 *Rudolf Legradić*, (fn. 17), 219.

jer on ume da koristi neprirodne rečenične konstrukcije koje su više u duhu nemačkog, nego srpskog jezika (tj. slavenosrpskog). Sve ovo je činilo SGZ daleko manje razumljivim „čovjeku iz naroda“, nego što je to bio slučaj sa docnijim OIZ. Bogišić tako kritikuje Hadžićev jezik i kaže da je zbog rada na „brzu ruku“ on zaboravio na Bentamove reči: kako će „sastav nauke biti utoliko učevniji, ukoliko bude trebalo manje nauke da se on razume“ i kako je „plemenita prostota najbolje obeležje“. ⁵² U kontekstu „udžbeničkog“ karaktera OIZ treba još pomenuti i šesti deo Zakonika koji je posvećen „objašnjenjima, određenjima i dopunama“, a u sebi sadrži između ostalog i zaseban odeljak o „nekim zakonjačkim (pravničkim) izrekama“. Ova dragocena riznica jezgrovitih pravnih izreka, koje se i dan-danas koriste zbog svoje jasnoće i prelepog jezika, delom su originalne Bogišićeve tvorevine, a delom prevodi poznatih latinskih sentenci. One su svoje mesto našle u Zakoniku, kao još jedan pokazatelj Bogišićevih „pravno – prosvetiteljskih“ motiva. On tako kaže da izreke „iako ne mogu zakona ni preinačiti ni zamijeniti, mogu mu, ipak, objasniti razum i smisao“. Kod nas danas nema verovatno ni jednog udžbenika građanskog prava, koji ne sadrži neku Bogišićevu pravnu poslovicu.

VII

Razlike u sistematici SGZ-a i OIZ-a imale su za posledicu i različitu regulativu, pogotovo ako uzmemo u obzir da ovaj drugi nije ulazio u pitanja porodičnog i naslednog prava. Upravo se u sferi porodičnog prava i nalazi jedan od razloga za Bogišićevo odustajanje od ideje sveopštog građanskog kodeksa. U pitanju je institut porodične zadruge, čija je regulativa SGZ-a pak bila u žiži doktrinarnih analiza i kritika. Porodična zadruga zauzima izuzetno važno mesto u srpskoj pravnoj istoriji, kao i u pravnim istorijama drugih južnoslovenskih naroda. O njoj je mnogo pisano, a pogotovo je veliku pažnju privukla Hadžićeva regulativa ove ustanove ⁵³. SGZ porodičnu zadrugu definiše na sledeći način: „Pod zadrugom ili zadružnom kućom podrazumeva se više lica punoletnih, samih ili sa potomstvom u zajednici živećih. Oni su u odnošaju međusobnom zadružni. Gde tokova zajedinskoga života nema zovu se inokosni.“ ⁵⁴ Dalje u Zakoniku na još jednom mestu Hadžić pojašnjava: „Zadruga je onde, gde je smesa zajedničkoga života i imanja svezom srodstva ili usvojenjem po prirodi osnovana ili utvrđena. Zadruga se zove kuća ili kuća zadružna za razliku od inokosne.“ ⁵⁵ Deo koji reguliše institut

52 *Milisav Čizmović*, (fn. 25), 176.

53 „Sve do pojave Srpskog građanskog zakonika, u srpskim zemljama koje su bile pod turskom vlašću nije bilo pisanih zakona o porodičnoj zadruzi“ – *Nikola Pavković*, „Porodična zadruga u Srpskom građanskom zakoniku“, zbornik radova „Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika“, SANU, Beograd, 1996. str. 329.

54 Član 57 SGZ.

55 Član 507 SGZ.

porodične zadruge je originalno Hadžićevo delo, takve regulative nema u uzoru – AGZ-u. To je ujedno bio i „najteži zadatak građanskog zakonika (...) da uskladi racionalističku prirodnopravnu koncepciju egalitarnog građanskog društva (u čijem duhu je pisan – prim. M. Đ.) sa običajnom regulacijom odnosa u kućnoj zadruzi“⁵⁶. Iz određenih razloga, koji su ostali predmet doktrinarne polemike, Hadžić u pravnoj regulativi zadruge nije uvažavao njene osobenosti, nego se odlučio da je tretira prosto, kako se ističe, u duhu rimskog prava. On tako zadružnu imovinu određuje kao susvojinu zadrugara, a ne kao kolektivnu, nedeljivu celinu. Na ovaj način SGZ je otvorio vrata raspadu zadruge kao ustanove što mu je oštro zamerano kako u vreme donošenja, tako i do dan danas.⁵⁷ Sa druge strane institut zadruge je upravo jedan od razloga zbog koga je Valtazar Bogišić pristupio kodifikovanju samo „čistog imovinskog prava“. On je napisao mnoštvo radova o porodičnoj zadruzi i uvek je tretirao sa najvećom pažnjom ističući njene odlike i finese kao proizvod naroda koji je nezahvalan za kodifikaciju. U svom radu bio je gotovo opsednut traženjem načina da se normiranje i implementacija poželjnih, progresivnih rešenja vrši, što je više moguće, u skladu sa tradicionalnim ustanovama, proizvodima narodnog duha, za šta je zadruga jedan od primera. Hadžićevo rešenje je bilo pak sušta suprotnost svih težnji Valtazara Bogišića,⁵⁸ pa ga je on tako oštro kritikovao kako u potpunosti „zaobilazi život“ te mu je potrebna pod hitno revizija, ako ne i „potpuna pretopa“ čitavog Zakonika zbog ovakvog rešenja.⁵⁹

Čini se da je naučna teorija ponekad nepravедna prema Jovanu Hadžiću. Tako nam se na prvom mestu čini da nema osnova za tvrdnju kako Hadžić nije razumeo ustanovu zadruge („jer je bio rimski đak“), pa je tako, gotovo nehотиčno „razorio“ zadrugu. Malo je verovatno da su njemu, pored toga što je bio izvanredno obrazovan doktor prava, bile strane osobine tada veoma rasprostranjene srpske zadruge.⁶⁰ Pre se čini da je to bila svojevrsna pravno-politička odluka, koja opet nije *a priori* loša. Ne treba gubiti iz vida da Hadžić nije naredio podelu zadruga, već je samo za to ostavio mogućnost.⁶¹ Činjenica da je posle SGZ došlo do

56 *Aleksandar Molnar*, *Socijalna misao* (fn. 11), 148.

57 Često je isticana veza između Hadžićevog romanističkog obrazovanja i odabira pravnih rešenja. Tako Slobodan Jovanović kaže: „Hadžić je bio romanist! (...) Niko ne može tvrditi da je Hadžić namerno radio na razorenju zadruge... ali se njemu može zameriti da nije pronikao duh zadruge“ – *Slobodan Jovanović*, (fn. 5), 87.

58 Mada Legradić zaključuje kako Bogišić „nije protiv likvidacije stare seoske porodice, ali se protiv njene naprasitome rušenju“ – *Rudolf Legradić*, (fn. 17), 209.

59 *Milislav Čizmović*, (fn. 25), 175.

60 Nije sasvim jasno zašto se njegovo romanističko obrazovanje tako često navodi kao argument za nerazumevanje zadruge. Iako postoje izvesne razlike i Rimljani su znali za sličan tip porodice – više o tome – *Miroslav Đorđević*, *Consortium and the Joint Family (Zadruga)*, *Strani pravni život* 3/2009, 337.

61 Kako dobro primećuje Molnar: „mogu da biraju da li će: 1) i dalje da ostanu u njoj (zadruzi – prim. M. Đ.) ... 2) da svoje odnose pretvore u ortačke ... 3) jednostavno da se razidu i ugase kućnu zadrugu“ – *Aleksandar Molnar*, *Socijalna misao* (fn. 11), 149.

masovnog cepanja zadruga širom Srbije pre govori o tome da je društvo ekonomski počelo da sazreva i da prelazi na nuklearnu porodicu, što je faktor progresa.⁶² Težnji za podelom zadruga je bilo i ranije u Srbiji (što su knez Miloš i Karađorđe uporno pokušavali da spreče⁶³), dok je Crna Gora poznavala obrnut slučaj. Naime, zakonik kneza Danila išao je logikom da ukine porodičnu zadrugu i porodičnog starešinu „izjednači sa zapadno-evropskim *pater familias*-om“⁶⁴ u čemu nije uspeo, jer je u ovom slučaju običaj (možemo slobodno reći – potreba) prevagnuo nad pravom.⁶⁵ Tako ovde možemo zaključiti da se OIZ sa jedne strane, nije bavio institutom porodične zadruge (čime u Crnoj Gori po ovom pitanju ostaje status quo), dok je SGZ dozvolio podelu zadruge i time, može se slobodno reći, ozakonio jednu težnju koja je već uveliko bila sazrela u narodu. Sa istorijske distance čini se da nije pogrešno ovakvo rešenje smatrati možda čak i faktorom napretka.

VIII

OIZ i SGZ su zakonici nastali u sličnim sredinama, ali pod značajno različitim okolnostima i ipak ne treba gubiti iz vida, sa značajnom vremenskom razlikom od četrdeset i četiri godine. Sve navedeno, a pogotovo odnos vladara-naručilaca, kneza Miloša i kneza Nikole prema ovim zakonicima, bitno će uticati i na njihovu sudbinu posle stupanja na snagu. SGZ, posle požurivanja o kojima je bilo reči i stupanja na snagu 1844, kao da je bio prepušten sam sebi. Bio je kritikovan, označavan čas kao suviše liberalan, čas kao suviše konzervativan. Imao je nekoliko izmena (1864, 1869, 1872. i 1911),⁶⁶ ali suštinski nije rađeno na njegovoj adaptaciji i primeni kao što je to bio slučaj sa OIZ u Crnoj Gori. Valtazar Bogišić je tako po želji kneza Nikole imenovan za ministra pravde u periodu od 1893–1899,⁶⁷ kako bi, između ostalog mogao najbolje da nadgleda praktičnu primenu OIZ-a. Ovo je bilo vrlo značajno, jer je sa te pozicije Bogišić mogao lako da uvidi nedostatke i ispravi ih u drugom izdanju Zakonika iz 1898. godine. Na sudbinu ovih zakonika dosta je uticala i sudbina njihovih autora i to pogotovo kada je reč o SGZ-u. Kako je Hadžić srčano ušao u raspravu sa Vukom oko potrebe reforme jezika i tu raspravu izgubio, tako je i njegovo delo, zasenjeno trijumfom Vukove

62 Zadruga bi se mogla okarakterisati i kao „porodica nužnosti“. Čim to ekonomske prilike dozvole primetna je težnja za njihovim rasparčavanjem na više nuklearnih porodica.

63 Za ovaj otpor podeli zadruge koji je bio prisutan ne samo u Srbiji, već i u Hrvatskoj i Dalmaciji daje prihvatljivo objašnjenje Rudolf Legradić, objašnjavajući ga „strahom od proletarijacije i širenja socijalnih ideja među seljacima koji su dolazili u vezu sa radnički pokretom“ – *Rudolf Legradić*, (fn. 17), 217.

64 *Niko Martinović*, (fn. 7), 13.

65 „Bogišić u svemu ovome vidi snagu običaja nad nametnutim zakonom“ (ibid., na str. 13).

66 *Dragoljub Stojanović/Oliver Antić*, (fn. 1), 72.

67 Više o ovome – *Jovan Bojović*, Stupanje Valtazara Bogišića u crnogorsku službu 1893. god., poseban otisak iz časopisa *Istorijski zapisi* broj 1, Titograd 1985, 65.

pobede, počelo da pada u zasenak, a sa njim negde i SGZ. Iako je ostao na snazi punih sto godina, ovaj Zakonik nikada nije preveden ni na jedan strani jezik, pa se tako u Evropi i svetu slabo i zna da je on upravo jedan od pionira evropskih građanskih kodifikacija. Sa druge strane, OIZ je preveden na francuski, nemački, italijanski, španski i ruski što je svakako potpomoglo širenje njegove slave u svetskim naučnim krugovima.⁶⁸ Slava njegovog autora je tolika da se danas OIZ često naziva Bogišićev zakonik, a ne kako je to uobičajeno od davnina, po vladaru koji ga je naručio – Nikolin zakonik.⁶⁹ Sa druge strane, iako je bio skromnijeg kvaliteta i naučno-metodoloških dometa, ne treba potcenjivati ni značaj SGZ-a, a naravno ni njegovog autora Jovana Hadžića. Pri davanju konačne ocene ne treba gubiti iz vida kako je Hadžić uprkos otežanim uslovima u kojima je radio, za tako kratko vreme uspeo da stvori Zakonik, koji ne samo da je bio na snazi respektabilnih sto godina, već se određena njegova pravna pravila, u pitanjima koja docnija regulativa nije normirala, primenjuju i danas, posle više od sto šezdeset i pet godina (prema Zakonu o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila i za vreme neprijateljske okupacije).⁷⁰

PREGLED LITERATURE

- Bogišić Valtazar*, O položaju porodice i nasljedstva, u: Valtazar Bogišić – Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru, Klasici jugoslovenskog prava, Beograd 1986.
- Bogišić Valtazar*, Povodom Crnogorskoga građanskoga zakonika, u: Valtazar Bogišić – Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru, Klasici jugoslovenskog prava, Beograd 1986.
- Blagojević Borislav*, Uticaj Francuskog građanskog zakonika na Srbijanski građanski zakonik, Beograd 1940.
- Bojović Jovan*, Stupanje Valtazara Bogišića u crnogorsku službu 1893. godine, poseban otisak iz časopisa Istorijski zapisi (Titograd), br. 1 (1985), 65.
- Čizmović Milisav*, Sto pedeset godina Građanskog zakonika za Kneževinu Srbiju – osvrti Valtazara Bogišića na ovu kodifikaciju, u: Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika, SANU, Beograd 1996, 167.
- Danilović Jelena*, predgovor knjige Valtazar Bogišić – Izabrana dela i Opšti Imovinski zakonik za Crnu Goru, Klasici jugoslovenskog prava, Beograd 1986.
- Đorđević Miroslav*, Pravni transplant i Srbijanski građanski zakonik iz 1844, Strani pravni život 1/2008, 62.

68 Sreća OIZ-a je i u tome što se javio u vreme jačanja kako panslavističkog pokreta tako i interesovana zapadnih zemalja za pravne običaje južnoslovenskih naroda. Kako je OIZ pisan u duhu narodnih običaja, ovo je značajno potpomoglo njegovu afirmaciju.

69 Tako knez/kralj Nikola nije dobio čast da zakonik koji je naredio da se sastavi i pomagao na sve načine dobije ime po njemu kao što je to slučaj, recimo sa Justinijanovom kodifikacijom ili Napoleonovim zakonikom.

70 Npr. odredbe ugovora o poklonu.

- Dorđević Miroslav*, Consortium and the Joint Family (Zadruga), Strani pravni život 3/2009, 337.
- Jevtić Dragoš/Popović Dragoljub*, Narodna pravna istorija, Beograd 2003.
- Jovanović Slobodan*, Jovan Hadžić, u knjizi Političke i pravne rasprave, Beograd 1908.
- Kićović Miraš*, Jovan Hadžić (Miloš Svetić), Novi Sad 1930.
- Konstantinović Mihajlo*, Ideje Valtazara Bogišića o narodnom i zakonskom pravu, Anali PF Beograd 3–4/1982, 422.
- Legradić Rudolf*, Djelo i pogled na svijet Valtazara Bogišića, Istoriski zapisi 4–12/1952, 202.
- Luković Miloš*, Bogišićev zakonik, priprema i jezičko oblikovanje, Beograd 2009.
- Martinović Niko*, Povodom jubileja Opšteg imovinskog zakonika Crne Gore (1888–1968), Pravni zbornik 3/1969, Titograd.
- Martinović Niko*, Valtazar Bogišić – Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava, Cetinje 1958.
- Martinović Niko*, Valtazar Bogišić i Ujedinjena omladina srpska, Zbornik Matice srpske 9 (1954), 26–44.
- Molnar Aleksandar*, Socijalna misao u pozadini kodifikacija Jovana Hadžića i Valtazara Bogišića, u: Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika, SANU, Beograd 1996, 145.
- Pavković Nikola*, Porodična zadruga u Srpskom građanskom zakoniku, u: Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika, SANU, Beograd 1996, 329.
- Pupovci Surja*, Bogišić, život i delo, Podgorica 2004.
- Solovjev Aleksandar*, O životu i radu Valtazara Bogišića, Šabac 1935.
- Stanković Obren/Vodinečić Vladimir*, Uvod u građansko pravo, Beograd 2004.
- Stojanović Dragoljub/Antić Oliver*, Uvod u građansko pravo, Beograd 2004.
- Watson Alan*, Pravni transplantati, Beograd 2000.